

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Дідуха Миколи Леонтійовича

«Соціально-психологічні закономірності етнічної індивідуації»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за

спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія;

психологія соціальної роботи

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню соціально-психологічних закономірностей індивідуації, яка розглядається як процес, спрямований на усвідомлення та досягнення єдності із самим собою та власним народом. Процес індивідуації розглянуто в трьох взаємопов'язаних вимірах: змісту етнічного несвідомого (етноспецифічних уявлень щодо сакрального, хронотопів, міфологем та архитипічних персонажів), перебігу процесу етнічної індивідуації (яка визначається як суб'єктна активність дорослої людини, спрямована як на усвідомлення проявів колективного несвідомого у власному житті, так і на інтеграцію й індивідуальну трансформацію отриманого в ході інкультурації досвіду, її чинників та механізмів), крос культурному вимірі дослідження процесу і змісту етнічної індивідуації.

В останні роки означена проблематика збагатилась низкою досліджень (П. І. Гнатенко, І. В. Данилюк, О. А. Донченко, І. Г. Білявський, О. Ф. Іванова, С. Б. Кримський, П. О. Масляк, Ю. М. Пахомов, Ю. О. Романенко, В. Янів), де дослідники звертають увагу на своєрідність української системи символів, психологічний зміст обрядів й неповторність світогляду. набирає актуальності напрям досліджень, що здійснює аналіз суб'єктивного сприйнятті складних соціальних систем, подій і явищ (М. Ю. Арутюнян, В. Вагнер, О. С. Дейнека, Т. П. Ємельянова, О. М. Здравомислова, Ш. Курильські-Ожвен, С. Московічі, Г. У. Солдатова, І. М. Трушков, А. Б. Фенько, Ю. М. Швалб). Проте не можна не погодитись із автором дисертаційного дослідження, що поза увагою авторів залишаються символічний та несвідомий аспекти механізмів проекції, що створює специфіку образно-символічного перцептивного ряду. У межах трансперсональної психології відбувається інтенсивне теоретичне вивчення проблематики процесу

індивідуації та формування світоглядних систем як на рівні окремої особистості, так і на культурно-історичному рівні (Дж. Уїлсон, К. Уїлбер, К. У. Грейвз, Л. Колберг). При цьому недослідженим залишається саме процес етнічної індивідуації — його особистісні й соціальні передумови, рушійні сили та наслідки. Поза фокусом уваги сучасної психології перебувають методи емпіричного дослідження індивідуації та її етнокультурної специфіки.

Об'єкт дослідження — феномен етнічної індивідуації суб'єкта.

Предмет дослідження — соціально-психологічні закономірності етнічної індивідуації.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що:

– вперше дано визначення феномену етнічної індивідуації як прояву суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту етнічного несвідомого і трансформацію ставлення до нього;

– виявлено явище етнічного несвідомого, яке містить етноспецифічні особливості хронотопу, сакральних та каузальних уявлень, властивих кожному народу проєкцій архетипічних фігур та міфологем; постановлена проблема соціально-психологічних умов, чинників і механізмів етнічної індивідуації;

– виявлено основні міфологеми і когнітивні конструкти (такі, як сакральне, каузальне, суб'єктивне сприйняття часу та простору), властиві українцям, росіянам, які мешкають в Україні, кримським татарам, євреям;

– розроблено структурну та типологічну модель процесу етнічної індивідуації, виявлено його зовнішні і внутрішні чинники, визначено й проаналізовано процес розгортання етнічної індивідуації на рівні як колективного суб'єкта так і окремого індивіда, виявлено етапи даного процесу;

– проаналізовано специфіку нормативного та девіантного перебігу процесу індивідуації. Розроблено і апробовано авторські методики діагностики і психологічного супроводу процесу етнічної індивідуації;

– дістало подальшого розвитку застосування аналітичної психології у сучасних емпіричних дослідженнях, постнекласичної парадигми досліджень в галузі соціальної психології, етнопсихології; операціоналізація змісту поняття «етнічне несвідоме»; виявлення чинників девіантної етнічної ідентичності та розробка методів її корекції;

– поглиблено уявлення про поняття «колективний суб'єкт»; зміст архетипів та міфологем властивих як українському народу; взаємозв'язок між рисами особистості та перебігом процесу етнічної індивідуації; про кризові стани та внутрішньоособистісні конфлікти спричинені особливостями перебігу процесу індивідуації.

Практичне значення дослідження полягає в розробці й апробації методик діагностики та дослідження компонентів етнічного несвідомого і процесу індивідуації, можливості застосування отриманих даних для психологічного супроводу осіб, які перебувають в процесі етнічної індивідуації, а також для оптимізації процесу взаємодії в полікультурних середовищах, профілактики проявів негативізму та нетерпимості щодо власної національної приналежності, формування позитивних світоглядних уявлень. Отримані дані, крім того, можуть бути використані для створення тренінгових програм, спрямованих на особистісне зростання індивіда з метою оптимізації процесу етнічної індивідуації.

Дисертаційна робота налічує шість розділів, 476 сторінок з яких 366 сторінок основного тексту, додатки (63 сторінки) і перелік використаних наукових джерел — 524, з яких 91 іноземними мовами.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, формулюються його об'єкт і предмет, цілі, завдання та гіпотези, визначаються наукова і теоретична новизна, практична значущість, наводяться дані про апробацію та впровадження результатів дослідження.

Перший розділ *«Етнічна індивідуація як соціокультурне явище»* розгортає теологічний, філософський, культурологічний, етичний і психологічний дискурс з проблеми. Дисертант цитує як засновників, так і представників різних концепцій і поглядів. Особлива увага приділяється сутності процесу індивідуації, яка визначається як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту етнічного несвідомого і трансформацію ставлення до нього. Процес етнічної індивідуації може розгортатися на колективному та індивідуальному рівнях організації. Його реалізація на рівні колективного суб'єкта проявляється у русі від «злиття» з іншими народами, через відокремлення та усвідомлення власного місця у культурно-історичній ретроспективі, до можливостей успішної реалізації власних

міфологем. Зазначено, що у попередніх філософських, психологічних, соціологічних та культурологічних дослідженнях було створено теоретичну базу дослідження соціально-психологічних закономірностей етнічної індивідуації, етапність, чинники та механізми даного процесу потребують ґрунтового вивчення. Дослідження колективного несвідомого та особливостей українського менталітету потребують більш детальної розробки методичного дослідницького інструментарію та здійснення емпіричного дослідження означеного феномену.

У другому розділі *«Соціально-психологічна модель феномену етнічної індивідуації»* автор на перший план виводить міждисциплінарні дослідження, проблемно-спрямовані форми дослідницької діяльності, та зазначає, що дослідження феномену етнічної індивідуації поєднує підходи та методи соціальної психології, аналітичної психотерапії і культурології й етнопсихології. Це надає можливість комплексного бачення проблеми пошуку власної сутності людиною, яка перебуває на перетині процесів глобалізації й етнофанатизму. Дисертантом виокремлено п'ять етапів етнічної індивідуації. Кожен етап має початок та закінчення, він є динамічним утворенням, який дозволяє перейти до наступного етапу. Якщо переважають механізми ідентифікації, інтроєкції та проєкції, то людина відчуває «розпорошену» етнічну приналежність, некритично сприймає прояви етнічного несвідомого, здійснює проєкції тіні на представників інших етнічних спільнот. Порушення природного плину процесу етнічної індивідуації, переважний вплив механізмів психічного захисту замість механізмів індивідуації, може не лише ускладнити особистісне зростання, а й призвести до проявів етнофанатизму або етнонігілізму. Саме тому дослідження психологічних закономірностей процесу етнічної індивідуації, її чинників, етапів та механізмів, розробка діагностичного пакету та програми психологічного супроводу у випадку порушення етнічної індивідуації стає необхідним.

У третьому розділі *«Побудова дослідження соціально-психологічних закономірностей етнічної індивідуації»* дисертантом зазначено, що методологічною основою емпіричного дослідження були принципи постнекласичної парадигми, аналітичної психології та наративного підходу. Було здійснено чотири етапи дослідження: вивчення особливостей етнічного несвідомого, чинників та перебігу

процесу етнічної індивідуації, кроскультурне дослідження змісту етнічного несвідомого та процесу етнічної індивідуації, розробка та впровадження програми психологічного супроводу, перевірка його ефективності. використано методи психосемантичного аналізу, проєктивні методики, опитування та анкетування. Аналіз архетипічної складової етнічного несвідомого здійснювався за допомогою аналізу текстів художньої та фольклорної літератури, методу репертуарних решіток, семантичного диференціалу та методу ампліфікації. Міфологеми виявлено за допомогою аналізу фольклорних джерел та проєктивної методики «Історія про живе та неживе». Авторська проєктивна методика «Сакральний простір» дозволила дослідити сакральну складову етнічного несвідомого. Авторський опитувальник «Каузальність» було використано з метою аналізу світоглядної складової етнічного несвідомого. Аналіз фольклорних текстів та модифікація методики «Хронотоп» дозволили виявити хронотопи, властиві досліджуванім етнічним групам, а саме уявлення про час було додатково досліджено за допомогою тестів Коттла та СДЧ.

З метою дослідження механізмів етнічної індивідуації було розроблено та валідізовано діагностичну методику «Механізми етнічної індивідуації». Було перевірено її надійність, валідність, проведено факторний аналіз зв'язку шкал даної методики зі шкалами методики САМОАЛ. Емпіричне дослідження чинників етнічної індивідуації проводилося за допомогою наступних методик: «Дерево», «Етнічна ідентичність», самооцінки рівню онтогенетичної рефлексії, опитувальника ДУМОЕЛП І. Г. Тимощука, СЖО Д. О. Леонтьєва, методики «Толерантність до невизначеності» (опитувальник С. Баднера). Вивчення самого процесу етнічної індивідуації було здійснено з застосуванням наступних методів: аналізу наративів, проєктивної методики «Тест Мандали», авторського опитувальника «Механізми етнічної індивідуації», методу репертуарних ґраток.

Четвертий розділ *«Кроскультурний аналіз змісту етнічного несвідомого»* дисертант присвятив розгляду специфіки українського хронотопу на прикладі фольклорних текстів (пісень, балад, казок, прислів'їв). Аналіз текстів сказань дозволив зробити висновок про те, що в структурі етнічного несвідомого наявні характерні для кожного етносу бінарні опозиції, у межах яких відбувається

суб'єктна активність героїв. Застосування методу репертуарних решіток дозволило виявити зв'язок між етапами етнічної індивідуації та проєкціями і ототожненням з архетипічними образами етнічного несвідомого.

У межах п'ятого розділу «Соціально-психологічний аналіз процесу етнічної індивідуації» було виявлено й описано, що процес етнічної індивідуації має тісний зв'язок з рівнем проявів смисложиттєвих орієнтацій: що більшим є рівень задіяності всіх механізмів етнічної індивідуації, то більшим є рівень смисложиттєвих орієнтацій, насамперед таких його шкал, як локус контролю Я та орієнтація на процес. При дослідженні за методикою ДУМОЕЛП було виявлено значущий рівень кореляції між етапом етнічної індивідуації та показниками морально-етичної рефлексії, також виявлено значущий кореляційний зв'язок з інтенсивністю альтруїстичних емоцій, виявлено також зворотній зв'язок між рівнем соціальної бажаності та етнічною індивідуацією. Не було виявлено достовірних зв'язків між етапністю етнічної індивідуації та онтогенетичною рефлексією. При проведенні математично-статистичного аналізу було виявлено, що процес етнічної індивідуації з більшою інтенсивністю проявляється в представників національних меншин (євреїв і кримських татар), ніж в українців та росіян, які мешкають на території України. Можливо, це пов'язано з більшою інтенсивністю проявів етнічної індивідуації на рівні колективного суб'єкта, позитивним впливом засобів масової інформації, чиею аудиторією є представники етнічних меншин.

Зазначено, що під впливом чинників, специфічних для кожного етапу етнічної індивідуації, можливо виникнення девіантного перебігу означеного процесу. За умови даних девіацій підвищується ризик таких негативних проявів як етнотогоїзм або етнотілізм, проєкцій тіні на представників своєї або іншої етнічної спільноти, «охопленість» неконтрольованим змістом міфологем.

Прікінцевий шостий розділ «Система психологічного супроводу процесу етнічної індивідуації» дає можливість ознайомитись із застосуванням ресурсів етнічного несвідомого при індивідуальному психологічному консультуванні, що сприяє вирішенню проблем клієнтів і водночас збільшує рівень інтерналізації, творчої реалізації й інтеграції. Запропоновані дисертантом програми сприяли

подоланню внутрішньо особистісного конфлікту, пов'язаного з етнічною ідентифікацією та амбівалентними почуттями щодо власної етнічної та громадянської ідентичності. На основі теоретичної моделі дослідження та отриманих емпіричних даних автором розроблено психологічні настільні ігри, які спрямовані на рефлексію ресурсів етнічного несвідомого. Застосування цих ігор дозволяє подолати супротив свідомості клієнта та задіяти механізми проекції і групові процеси для психологічного супроводу процесу етнічної індивідуації.

На думку автора, перспективою подальшого дослідження є більш детальний розгляд розгортання процесу етнічної індивідуації на рівні колективного суб'єкта та особливостей цього процесу в залежності від віку та соціального статусу досліджуваних.

Таким чином, можна констатувати, що завдання, поставлені автором у своєму дослідженні, виконані.

Зміст автореферату та публікацій ідентичний змісту основних положень дисертації.

Переваги і позитивні сторони дисертаційної праці, водночас, не позбавляють її певних моментів, що викликають окремі зауваження.

1. Недостатньо розглянуто вікову та гендерну специфіку етнічної індивідуації. Це надало б дисертаційному дослідженню більшої теоретичної та практичної значущості, тому що формування етнічної індивідуації включає і специфічні гендерні уявлення.

2. Автором недостатньо уваги приділяється історико-психологічному дослідженню динаміки індивідуації на рівні колективного суб'єкта. Це потребує детального пояснення, тому що, на думку В.А. Роменця, «будь-яка наука може вважати себе повноцінною і бути такою насправді лише тоді, коли вона творчо й сумлінно віддзеркалює у сьогоденних здобутках свій історичний поступ, спираючись у русі до нового на плечі своїх геніальних діячів».

3. У запропонованому дослідженні переважають гуманітарні методи: аналіз текстів, проективні методики, проте недостатньо застосовані стандартизовані опитувальники. Чим це обумовлено?

4. Загальної позитивної оцінки заслуговує розроблена автором модель психологічного супроводу процесу етнічної індивідуації, на основі якої та отриманих емпіричних даних було розроблено авторські психологічні настільні ігри. У тренінгових програмах використано й інші психодраматичні прийоми та методи, такі, як дзеркало, внутрішні голоси, хор тощо. У тренінгу задіяні різні варіанти арт-терапії. Нажаль, у додатках відсутній опис тренінгових програм, на які автор посилається в тексті дисертації. Вважаємо, що це повинно бути висвітлено.

5. Літературні твори частково наведені у перекладах, а частково – зберігають мову національних меншин.

Втім, представлена до захисту праця не втрачає від висловлених зауважень. Вона відкрита до розвитку і перегляду теоретико-методологічних позицій, доповнення експериментально-дослідною практикою, що добре усвідомлює і сам дисертант.

Дисертаційна робота «Соціально-психологічні закономірності етнічної індивідуації» відповідає всім вимогам п. 9, п. 10, п. 12, п. 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року № 567, які висуваються до докторських дисертацій, а її автор – Дідух Микола Леонтійович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Офіційний опонент:

завідувач кафедри психології та соціології

Східноукраїнського національного

університету імені Володимира Даля

МОН України,

доктор психологічних наук, професор

Підпис Ю. О. Бохонкової

Начальник ВК

Ю. О. Бохонкова

Л. М. Літвінова